

ΠΑΝ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΑΝΕΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΛΗΠΤΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΥ
ΕΡΓΟΥΝΤΗΣ. Η. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΑΝΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΥ

**Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΜΑΣ**

*Ἄωδ τὴν Ἰστορία
στὴν Αἰωνιότητα*

ΑΘΗΝΑΙ, 1953

Ε.Γ.Δ.π.Σ.Κ. 11
Ε.Α.Ι.Ν.Ν.Α. 2006

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥΤΟ τύγραψα σὲ σαρανταπέντε μέρες. * Απὸ τὰ τέλη * Απριλίου ὧς τὰ μέσυ * Ιουνίου τοῦ 1952. Τὸ δούλεψα, δμως, μέσα μου ἔναν δλόκληρο χρόνο. Κι* ὧς τὰ τέλη * Απριλίου τοῦ 1952 βασάνιζα τὸν ἐαυτό μου καλώντας τὸν στὸ κόγο. Δὲν ξέρω πόσες φορὲς ἔσκυψα ἐπάνω στὸ χαρτὶ — ἐπάνω στὸν ἐαυτό μου — μὲ τὴν ἀπόφαση ν^ρ ἀρχίσω. Οἱ λέξεις, δμως, ἔλειπαν δὲν ἥθελαν νὰ ὑπακούσουν στὶς σκέψεις μου. * Ισως ἔλειπαν κ^ρ οἱ ἔδιες οἱ σκέψεις. Κάπου - κάπου ἔγραψα δυὸς - τρεῖς φράσεις. Μιὰ μέρα ἔγραψα τρεῖς μικρὲς φράσεις σὲ τρεῖς μεγάλες καὶ ἀτέλειωτες ώρες. Ξαφνικά, στὰ τέλη * Απριλίου, ἀρχισαν νὰ ρχονται οἱ λέξεις. * Αρχισαν, δηλαδή, νὰ ρχονται οἱ σκέψεις. * Υπάρχει μιὰ μυστικὴ ἀντιστοιχία, ἔνας μυστικός, σχεδὸν μυστηριακός, δεσμὸς ἀνάμεσα στὶς λέξεις καὶ στὶς σκέψεις. * Υπάρχει, τάχα, σκέψη ποὺ νὰ χωρῇ γεννηθεῖ χωρὶς νὰ εἰπωθεῖ, χωρὶς νὰ ψιθυρισθεῖ, ἔστω, μέσα μας μὲ τρόπο ρητό; Πνέουν, ἴσως, καὶ ἀρρητοὶ ψίθυροι στὸν κόσμο. Αὐτούς, δμως, δὲν τοὺς πιάνει τὸ αὐτὸν μας, δημος δὲν πιάνει τὸ χέρι μας τὸν ἄνεμο. Τὸν αἰσθάνεται, ἀλλὰ δὲν τὸν πιάνει.

* * * *

* Οταν, λοιπόν, ἀρχισαν νὰ ρχονται, στὰ τέλη * Απριλίου, οἱ σκέψεις καὶ οἱ λέξεις, περνοῦσαν ἀπὸ τὸ νοῦ μου κι* ἀπὸ τ' αὐτιά μου μὲ τέτοια βία ποὺ λαχάνιασα προσπαθῶντας νὰ τὶς ἀκο-

λουθήσω. "Οσες πρόβλαβα νὰ πιάσω, τὶς παραδίνω στὸν ἀγαγνώστη. "Οποιος θέλει ἂς τὶς κρατήσει. "Οποιος δὲ θέλει νὰ τὶς κρατήσει, ἂς τὶς ἀφίσει νὰ φύγουν. "Ισως, ἀφοῦ θὰ τὶς ἔχει διώξει, νὰ ξαναγυρίσουν μιὰ μέρα κοντά του.

* * *

Εἶπα ὅτι τὸ βιβλίο μου τοῦτο τὸ δούλεψα μέσα μου ἐναντίον διάλογο χρόνο. *Ἡ* ἀλήθεια εἶναι ἄλλη. Πάλενα γιὰ νὰ τὸ ἀρχίσω ἐναντίον διάλογο χρόνο, ἀλλὰ τὸ δούλεψα μέσα μου, χωρὶς νάχω τὴν πρόθιση νὰ τὸ γράψω, μιὰν διάλογη ζωή. Σὲ σαραπάταπέντε μέρες, δηλαδὴ σὲ ὅσες χρειάστηκα γιὰ νὰ γράψω τὸ βιβλίο τοῦτο, δὲν ἔξαντλεῖται, βέβαια, τὸ χρέος μιᾶς διάλογης ζωῆς. Υπάρχει ἑνα τεράστιο ὑπόλοιπο ποὺ δὲ μπόρεσαν νὰ τὸ χωρίσουν οἱ σελίδες τοῦ βιβλίου μου. Τὸ τεράστιο αὐτὸν ὑπόλοιπο θὰ χωροῦσε, ἵσως, καὶ σὲ μιὰ μοναδικὴ σελίδα. Ωστόσο, ἡ μεγάλη αὐτὴ σελίδα δὲ θὰ μπορέσω νὰ τὴν γράψω. Καὶ δὲ θὰ μπορέσει νὰ τὴν γράψει κανένας. Δὲ μπορεῖ νὰ γράψει ἄλλος ὅτι βγαίνει ἀπὸ τὸ χρέος τῆς δικῆς μου ζωῆς. Κ' εἶχα ἀπὸ παιδὶ τὸ αἰσθητικό ἐνὸς μεγάλου χρέους ποὺ δὲ θὰ μποροῦσα νὰ ἐκπληρώσω πέρα γιὰ πέρα. Παράλληλα, δύμας, μὲ τὴν μελαγχολικὴ πρόβλεψη ὅτι δὲ θὰ μποροῦσα νὰ τὸ ἐκπληρώσω πέρα γιὰ πέρα, εἶχα καὶ τὴν ἡδονικὴ αἰσθηση ὅτι τὸ ζοῦσα τὸ χρέος μου, τὸ μεγάλο χρέος μου, προπάντων μάλιστα τὸ τεράστιο ὑπόλοιπο τοῦ χρέους μου ποὺ θάμενε πάντα ὑπόλοιπο. Ως ἔφηβος εἶχα ἐντονη τὴν αἰσθηση αὐτή. Ἀργότερα, μειώθηκε. Ἄλλὰ τώρα ξαναγυρίζει ἐντονώτερη. Ἀν, ως ἔφηβος, διαισθανόμουνα τὸ μεγεθος τῆς ἀποστολῆς τοῦ ἀνθρώπου, τώρα τὸ γνωρίζω βασισμένος στὴν πεῖρα μου, ἀλλὰ καὶ στὴ φοβερὴ πεῖρα ποὺ χάρισε δὲ αἰώνας μας στὴν ἀνθρωπότητα διάλογη. Κ' η διαισθηση τοῦ ἔφηβου κυρώθηκε ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ τὰ γεγονότα.

* * *

"Ἐχω γράψει πολλὰ στὴ ζωή μου. Χιλιάδες εἶναι οἱ τυπωμένες σελίδες ποὺ ἔχουν συνδεθεῖ μὲ τ' ὄνομά μου. Γιατί, τάχα, αἰσθάνθηκα τὴν ἀνάγκη, προλογίζοντας εἰδικὰ τὸ βιβλίο μου

Ε. Π. Δ. Κ. Ε.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

τοῦτο, νὰ μιλήσω μὲ τρόπο ἐξομολογητικό; "Ισως, γιατὶ κανένα βιβλίο μου δὲν εἶναι τόσο δικό μου όσο εἶναι αὐτό. Ὁ Ἰησοῦς, ή σταύρωση, δὲ θάνατος, τὸ ἄγνωστο, δὲ πόνος, ή πίστη — εἶναι, τάχα, ὅλα αὐτὰ «δικά μου»; Ναί, εἶναι πολὺ δικά μου, περισσότερο ἀπ' ὅλα τὰ θέματα ποὺ ἔχω πραγματευθεῖ ὡς τώρα. Εἶναι δικά μου καὶ εἶναι δλωνῶν γι' αὐτό, ἀκριβῶς, εἶναι καὶ πολὺ δικά μου. Γιὰ πρώτη φορά μετράω τὴν ἐποχή μου — ἀλλὰ καὶ τὸ παρελθόν καὶ τὸ μέλλον — μὲ μέτρα τόσο μεγάλα δπως εἶναι δὲ Ἰησοῦς, ή σταύρωση, δὲ θάνατος, τὸ ἄγνωστο, δὲ πόνος, ή πίστη. Τὰ μέτρα αὐτὰ εἶναι σχεδὸν ἀσύλληπτα. Πῶς τόλμησα νὰ τὸ χρησιμοποιήσω γιὰ νὰ μετρήσω μ' αὐτὰ τὴν ἐποχή μου; Δὲν ἔχω τὸ αἴσθημα δτι χρειάστηκε τόλμη γιὰ νὰ τὸ κάμω. Ἡταν χρέος μου, ἔνα ἀπλὸ καὶ αὐτονόητο χρέος, νὰ χρησιμοποιήσω τὰ πιὸ μεγάλα μέτρα ποὺ ὑπάρχουν στὸν κόσμο. Μὲ τί νὰ μετροῦσα τὴν ζωή, ἀν δὲν τὴν μετροῦσα μὲ τὸ θάνατο; Μὲ τί νὰ μετροῦσα τὸν ἄνθρωπο, ἀν δὲν τὸν μετροῦσα μὲ τὸν Ἰησοῦ; Μὲ τί νὰ μετροῦσα τὴν γνώση καὶ τὰ γνωστά, ἀν δὲν τὰ μετροῦσα μὲ τὸ ἄγνωστο καὶ μὲ τὴν πίστη; Ἀλλὰ καὶ ἀν ὑποτεθεῖ δτι χρειαζόταν ἴδιαίτερη τόλμη γιὰ νὰ κάμω δτι ἔκαμα, τὴν τόλμη αὐτὴν θὰ τὴν γεννοῦσε μέσα μου ή ἔντονη συνείδηση τῆς παιδαγωγικῆς ἀποστολῆς μου.

* * *

Τὸ βιβλίο τοῦτο τόγχαρα ὡς παιδαγωγὸς καὶ πολιτικός, ἀλλὰ καὶ ὡς ἄνθρωπος ποὺ ἐξομολογεῖται τὶς ἀγωνίες του, τὰ βαρειά του προαισθήματα. Δὲ θὰ εἶχα τὸ δικαίωμα νᾶμαι πολιτικὸς καὶ παιδαγωγός, ἀν δὲν εἶχα ἀγωνίες. Ἀλλὰ δὲ θὰ εἶχα καὶ τὸ δικαίωμα νὰ ἐκφράσω τὶς ἀγωνίες καὶ τὰ βαρειά μου προαισθήματα, ἀν δὲν αἰσθανθούντα τὴν δύναμη, ὡς παιδαγωγὸς καὶ ὡς πολιτικός, νὰ δείξω τὸ δρόμο ποὺ κάνει τὶς ἀγωνίες ἥθικὰ γόνιμες καὶ τὰ βαρειὰ προαισθήματα σωτήρια. Ὁ ποιος ἔχει ἀγωνίες, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ δείξει στοὺς ἄλλους τὸ δρόμο ποὺ τὶς κάνει ἥθικὰ γόνιμες, ἀς κλεισθεῖ στὸ δωμάτιό του καὶ ἀς σιωπήσει. Ὁ ποιος, πάλι, εἶναι πολιτικὸς χωρὶς νᾶχει ἀγωνίες, ἀς πάει στὸ κοινοβούλιο νὰ βγάζει λόγους. Τὸ βιβλίο τοῦτο

δὲ θὰ τύχαρα, ἐν δὲν ἔνιωθα τὸν ἑαυτό μου κυριευμένο ἀπὸ μεγάλες ἀγωνίες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς θέλησης νὰ τὶς ἀντιμετωπίσω.

* * *

Δὲν ξέρω ποιοὺς καὶ πόσους θὰ ὠφελήσει τὸ βιβλίο μου. Ξέρω, δμως, δτι δὲ θὰ βλάψει κανένα. Καὶ ξέρω, ἐπίσης, δτι δὲ θὰ παρασύρω συνειδήσεις στὸ δρόμο μου. Δὲν εἶναι τόσο πειστικὰ τὰ λόγια μου ὅστε νὰ παρασύρουν. Ἀκόμα καὶ στὸ δρόμο τῆς ἀλιγθειας δὲν πρέπει νὰ παρασύρεσαι, ἀλλὰ πρέπει νὰ βαδίζεις μόνιος σου.³ Ετοι, καλύτερα ποὺ τὰ λόγια μου δὲν εἶναι πολὺ πειστικά. "Οποιος μὲ διαβάσει, δὲ θέλω νὰ πεισθεῖ ἀπὸ μένα καὶ ν³ ἀκολουθήσει τὸ δρόμο μου. Θέλω, ἀφοῦ μὲ διαβάσει, νὰ πείσει δ ἵδιος τὸν ἑαυτό του καὶ ν³ ἀκολουθήσει τὸ δικό του δρόμο, ἔνα δρόμο ποὺ μπορεῖ νὰ τύχει — καὶ θάμαι εὐτυχής ἐν τύχει — νάναι δ ἵδιος μὲ τὸ δικό μου. "Εχει μεγάλη σημασία νὰ γίνει δ καθένας ὁδηγὸς τοῦ ἑαυτοῦ του. Λὲ θέλω θάμαι ὁδηγὸς τῶν ἀλλων. Θέλω θάμαι ἔνα ἄπλο παράδειγμα. "Οπως ὁδήγησα τὸν ἑαυτό μου, θὲς ὁδηγήσουν καὶ ἄλλοι τὸν ἑαυτό τους.

* * *

Τὸ βιβλίο μου τοῦτο δὲν εἶναι μόνο γιὰ τοὺς Χριστιανούς. Ἀλλὰ καὶ δ ἵδιος δ Χριστιανισμὸς δὲν εἶναι μόνο γιὰ τοὺς Χριστιανούς. Εἶναι γιὰ δλους τοὺς ἀνθρώπους, δποια θρησκεία κι³ ἐν εἶναι ἡ θρησκεία τους ή κι³ ἐν θρησκεία τους δὲν εἶναι καμιά. Ὁ Ἰησοῦς δὲν ἀνήκει μόνο σὲ δσους ἀνήκουν στὸν Ἰησοῦ. Ἀνήκει σὲ δλους καὶ στεγάζει κ³ ἐκείνους ἀκόμα ποὺ δὲν καταφεύγουν κοντά του.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

* Εὐχαριστῶ θερμότατα τὴν κυρία Ἀθηνᾶ Γ. Καλογροπούλου γιὰ τὴν πολύτιμη συνδρομή της στὴν ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου μου.

** Οἱ νέες λινοτυπικὲς μηχανὲς δὲν ἔχουν τὸ γράμμα η μὲ ψιλή, περισπωμένη καὶ ὑπογεγραμμένη, οὔτε μὲ δασέα, περισπωμένη καὶ ὑπογεγραμμένη. Ετοι, σὲ περικοπὲς ἀρχαῖων Ἑλληνικῶν κειμένων, χρησιμοποιῶ ἀναγκαστικὰ τὸν τύπο χωρὶς ὑπογεγραμμένη.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΕΡΕΥΝΩΝ ΚΛΗΜΟΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΠ. ΛΙΘΟΝΙΚΗΣ ΚΛΗΜΟΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
 ΤΟΜΕΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΠ. ΛΙΘΟΝΙΚΗΣ ΚΛΗΜΟΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΣΕΙΡΑ ΚΛΗΜΟΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
 ΒΙΒΛΙΟ ΚΛΗΜΟΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α' : 'Ισραὴλ καὶ Ἑλλὰς . . .	Σελ. 1 — 22
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β' : 'Ο Ἰησοῦς καὶ ἡ ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ	Σελ. 23 — 45
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ' : 'Η ἐποχὴ μας καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανικοὶ αἰῶνες	Σελ. 46 — 76
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ' : 'Η γνώση καὶ τὸ ἀγνωστό	Σελ. 77 — 96
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε' : 'Ο θάνατος	Σελ. 97 — 127
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ' : 'Η εὐθύνη τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν	Σελ. 128 — 155
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ' : 'Ο πόνος	Σελ. 156 — 178
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η' : Τὰ μεγάλα γεγονότα τῆς ἐποχῆς μας	Σελ. 179 — 209
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ' : 'Η πίστη	Σελ. 210 — 228

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Π Ρ Ω Τ Ο

*Ισραὴλ καὶ Ἐλλὰς

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΕΠΙΚΛΕΤΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΡΥΝΤΗΣ: ΕΠΙΚΛΕΤΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ι ΜΕΡΕΣ ΜΑΣ είναι δύσκολες. Η ιστορία φυλλοφροσι. Ποτὲ δὲν εἶχαν τόσο γυμνωθεῖ τὰ δέντρα της. Κάποια πολὺ μεγάλα γεγονότα σημειώνονται ἢ πλησιάζουν. Γεγονότα τέτοια ποὺ γιὰ τὴν ὑποδοχή τους πρέπει νάναι οἱ ἄνθρωποι πολὺ προετοιμασμένοι. Καὶ φοβοῦμαι ὅτι ποτὲ δὲν ἥταν ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου τόσο ἀπροετοίμαστη, ὅσο είναι στὶς μέρες μας.

2.— Τί θὰ πεῖ: νάναι ἡ ψυχὴ προετοιμασμένη; Πότε ἥταν οἱ ἄνθρωποι προετοιμασμένοι γιὰ νὰ ὑποδεχθοῦν τὰ ἐρχόμενα; Σὲ ποιὲς ιστορικὲς παιραμονὲς μεγάλων ἢ κακῶν καιρῶν ἥταν οἱ ἄνθρωποι, ἔστω καὶ μὲ τὴ θαμπὴ διαίσθησή τους, γνῶστες τοῦ ἄγνωστου ποὺ ἐρχόταν;

Γνῶστες τοῦ ἄγνωστου μπορεῖ νὰ μὴν ἥταν οἱ ἄνθρωποι ποτέ. Προετοιμασμένοι, ὅμως, γιὰ νὰ ὑποδεχθοῦν τὰ ἐρχόμενα καὶ τ' ἄγνωστα ἥταν πολλὲς φορές. Δὲν ξέρω, βέβαια, πότε καὶ σὲ ποιὲς περιπτώσεις ἡ προετοιμασία ἔγινε μὲ ικαθιδήγηση συνειδητή. "Ισως οἱ προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ νὰ εἶχαν ἐπιχειρήσει συνειδητὰ μιὰς τέτοιων προετοιμασία. Οἱ προφῆτες δὲν προφήτευαν, γιατὶ οὔτε αὐτοὶ δὲ γινώριζαν τὰ ἐρχόμενα" ἢ, ἔστω, τὰ «γινώριζαν» μ' ἐναν τρόπο ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση ἢ πρόγνωση. Τὰ προαισθάνονταν. Οἱ προφῆτες παίδευαν — αὐτὸς ἥταν προπάντων ὁ σκοπός τους — τὶς ψυχὲς τῶν ἀνθρώπων, τὴν ψυχὴ τοῦ περιούσιου λαοῦ. Ποιὸς

βρέθηκε, μόστερ' ἀπὸ τοὺς προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ, νὰ παιδέψει τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ του; Κανένας. Μόνο οἱ προφῆτες εἶχαν αὐτὴ τὴν τρυφερὴ σκληρότητα. "Ολοὶ οἱ ἄλλοι ἡγέτες λαῶν κολακεύουν τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ τους ἢ τὴν ἀγνοοῦν. "Οσοι τὴν ἀγνοοῦν (ἄλλα καὶ κόμποσι ἀπὸ δύσους τὴν κολακεύουν) συμβαίνει καὶ μὰ τὴν ποδοπατοῦν. Στὶς δημοκρατίες τὴν κολακεύουν. Οἱ προφῆτες δὲν ἔταν δημοκρατικοί. Δὲν ἔταν, δῆμοι, οὔτε τύραινοι, οὔτε ἀπολυταρχικοί. Τυραννούσαν καὶ τιμωροῦσαν προπάντων — καὶ περὶ δὲ πλουσίους τοὺς ἄλλους — τὸν ἑαυτό τους. "Οποιος θεωρεῖ πρῶτον ἕνοχο τὸν ἑαυτό του δὲν εἶναι τύραννος.

3.—Θὰ στοιθῷ λίγο στοὺς προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ. Εἴπαμε ὅτι εἶναι Ἰσως οἱ μόνοι ποὺ προσπάθησαν νὰ προετοιμάσουν τὸ λαό τους γιὰ τὰ ἐρχόμενα, γιὰ τὶς δύρες τὶς μεγάλες καὶ τὶς κακές. Μόνον ὁ Ἰσραὴλ γέννησε πνεύματα σὰν τὸν Δαυίδ, τὸν Ἡσαΐα, τὸν Ἱερεμία, τὸν Ἰεζεκιήλ. Ο Ἰσραὴλ ἔταιρος μεγάλων παθημάτων. Λιμοί, λοιμοί, καταποντισμοί, ἐπιδρομὲς ἀλλοφύλων, πολιορκίες καὶ ἥττες, μετοικεσίες καὶ ἔξανδραποδισμοὶ — καὶ ὅλ' αὐτὰ πλάι στὴν ἔρημο, τὴν νεκρὴν φύση, καὶ πλάι στὴ νεκρὴ θάλασσα — χαρακτηρίζουν τὴν ζωὴ τοῦ Ἰσραὴλ. Ἰσως γι' αὐτὸ καὶ ὁ Κύριος τῶν Δυνάμεων στάθηκε πιὸ πολὺ κοντά του. Καὶ μιλοῦσε στοὺς προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ. Τοὺς μιλοῦσε τάχα στ' ἀλήθεια; Οἱ ἴδιοι πίστευαν ὅτι τὸν ἄκουγοιν. Ναί, ἀναμφίβολο εἶναι ὅτι τὸ πίστευαν. Δὲν εἶχε, Ἰσως, γεννηθεῖ ἀκόμα τότε ἢ ἀμφίβολία. Δὲν εἶχε πάντως γεννηθεῖ ὡς καθεστὼς ψυχῆς ἢ ὡς μέθοδος. Δὲν ὑπάρχουν τεχνάσματα στὰ λόγια ἢ στὶς κραυγὲς τῶν προφητῶν. Μονάχα ὅποιος πιστεύει ὅτι τοῦ μιλάει ὁ Θεὸς μπορεῖ νὰ μιλήσει ἢ νὰ ὀργισθεῖ ἢ νὰ θρηνήσει ὅπως μίλησαν, ὀργίσθηκαν καὶ θρηνήσαν οἱ προφῆτες. Ἡ γλώσσα τους εἶναι ταυτόχρονα σκληρὴ καὶ τρυφερή. Τὴν ὥρα ποὺ ὀργίζονται οἱ προφῆτες ἢ ποὺ μεταιφέρουν τοῦ ὀργισμένου Θεοῦ τοὺς λόγιους, συνδυάζουν τὴν σκληρὴ λέξη ἵσι σκέψη μὲ τὶς πιὸ ἀπαλὲς παιρομοιώσεις, μὲ τὴν ἀμπελο, μὲ τοὺς ἐλαιῶνες, μὲ τοὺς ιέδρους, μὲ τὰ κρίνα, μὲ τὰ χελιδόνια, μὲ τὰ περιστέρια, μὲ τὰ πρόβατα. «Εὐφράνθητι, ἔρημος διψῶσσ», λέει ὁ Ἡσαΐας, «ἀγαλλιάσθω ἔρημος καὶ ὀνθήτω ὡς κρίνον». Καὶ λέει ὁ Θεὸς μὲ τὰ χείλη τοῦ Ἡσαΐα: «θήσω εἰς τὴν ἄνυδρον γῆν κένδρον ἵσι πύξον καὶ μυρσίνην καὶ κυπάρισσον καὶ λεύκην, μναῖδωσι καὶ γνῶσι καὶ ἐγνοηθῶσι καὶ ἐπιστῶνται ἀμα, ὅτι χεὶρ

Κυρίου ἐποίησε ταῦτα...». Καὶ μέσ' στὴν πιὸ μεγάλη ὁργή του λέει ὁ Κύριος στὸν Ἰεζεκιὴλ μὲ μιὰν ἀφταστὴ τρυφερότητα καὶ θλίψη: «καὶ διεσπάρη τὰ πρόβατά μου ἐν παντὶ ὅρει καὶ ἐπὶ πᾶν βουνὸν ὑψηλὸν καὶ ἐπὶ προσώπου πάσῃς τῆς γῆς διεσπάρη, καὶ οὐκ ἦν ὁ ἔκζητῶν οὐδὲ ὁ ἀποστρέφων». Ναί, ἡ ψυχὴ τῶν προφητῶν εἶναι γεμάτη θλίψη καὶ τρυφερότητα, κινδυνεύοντας ἀκόμα ὁ νοῦς τους εἶναι γεμάτος ὁργή. Ἡ θλίψη — ἡ μόνιμη, βαθειὰ καὶ ἀκατόλυτη θλίψη — εἶναι τὸ μεγάλο γεγονός μέσ' στὴν ψυχὴ τῶν προφητῶν. Ἡ θλίψη σώζει τὸν ἄνθρωπο. Ἡ θλίψη εἶναι τὸ «σωτήριον». Τὸν σώζει ἀπὸ καθετὶ ποὺ εἶναι λιγότερο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του. Ταιριασμένη μὲ τὴ θλίψη, γίνεται ἡ κάθε μας σκέψη καὶ πράξη καλύτερη, ἀφθονώτερη, καθοιρότερη.

4.—Ο λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ, ἀφοῦ τὸν παίδεψαν καὶ τὸν προετοίμασσαν οἱ προφῆτες, ὄνθεξε σὲ ὅτι δὲ θ' ἀντεχει κανέναις ἄλλος λαός. Τὸν πῆραν οἱ ἀνεμοί καὶ τὸν ἐσκόρπισαν. Οἱ βασιλεῖς του ἔγιναν ζητιάνοι καὶ οἱ παρθένες του μαρόζωσαν. Θρηγεῖ ὁ Ἱερεμίας: «Καὶ ἐξήρθη ἐκ θυγατρὸς Σιὼν πᾶσα ἡ εὔπρέπεια αὐτῆς· ἐγένοντο οἱ ἄρχοντες αὐτῆς ὡς κριοὶ οὐχ εύρισκοντες νομὴν καὶ ἐπορεύοντο ἐν οὐκ ἰσχυΐ κατὰ πρόσωπαν βιώκοντος... Ακούσατε δή, πάντες οἱ λαοί, καὶ ἴδετε τὸ ἄλγος μου· παρθένοι μου καὶ νεανίσκοι μου ἐπορεύθησαν ἐν αἰχμαλωσίᾳ». Ἄλλοι λαοὶ πέθαιναν ἡ χάθηκαν μέσ' στὴν ἴστορία, ὅταν ἐλειψαν οἱ γεωγραφικὲς προύποθέσεις καὶ οἱ πολιτικὲς ἔγγυησεις γιὰ τὴ λαϊκὴ τους ἐνότητα. Οἱ Ἰουδαῖοι στερεώθηκαν ὄπκομα περισσότερο, ὅταν ἡ μοῖρα καὶ ἡ ὁργὴ τοῦ Θεοῦ τοὺς κιοταδίκασε νόνοι ἀνεδαιφικοί, χωρὶς δικό τους ἔνδαφος. Γῆ τους ἔγινε ἡ κάθε ξενιτιά, καὶ ἡ πιὸ βαριειά. Ἀνθεξαν στοὺς πιὸ σκληροὺς καὶ βίαιους διωγμούς· καὶ σὲ κότι ὄπλο ὄπκομα ποὺ εἶναι χειρότερο κι' ἀπὸ τὸ πῦρ κι' ἀπὸ τὸν σίδηρον: στὴν περιφρόνηση. Ἡ περιφρόνηση τοὺς ἔκαμε ὑπερήφαινους μέσα τους, διστοκάστησε τὴν φόρεσαν τὴ μάσκα τῆς δουλοπρέπειας καὶ τῆς κιολακείοις. «Οπου κι' δὲν βρέθηκαν, στὴ Δύση ἢ στὴν Ἀνατολή, σὲ χῶρες τοῦ Βορρᾶ ἢ τοῦ ἥλιου, ἔμειναν οἱ ἴδιοι. Ἡ κάθε ἐβραϊκὴ οἰκογένεια ἦταν καὶ ἔνας ὄλοκληρος λαός, μιὰς ὄλοκληρη φυλῆ. Εἴκοσι αἰώνες ἴστορίας, καὶ μάλιστα περισσότεροι, ἀγνόησαν τὴν ὑπαιρξη τοῦ Ἰσραὴλ, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἰσραὴλ ἀγνόησε τοὺς αἰώνες. Οἱ αἰώνες, ἀγινοῶντας τὸν Ἰσραὴλ, δὲν τὸν ἐνίκησαν. Ο Ἰσραὴλ, ἀγνοῶντας τοὺς αἰώνες, τοὺς ἐνίκησε. Κρατήθηκε ὅρθιος πίσω ἀπὸ τόσα κράτη ποὺ

έπεσαν, χωρὶς νὰ πάρει μέρος σὲ καμιὰ μόχη, χωρὶς νὰ συμμερισθεῖ τὴν τύχη οὔτε νικητῶν οὔτε ἡττημένων, οὔτε τὴ δόξα τους οὔτε τὴ ντροπή τους. "Αν καὶ ἦταν λαὸς γενναῖος ποὺ εἶχε μιὰ καλὴ πολεμικὴ παράδοση, ἔπινιζε ὁ Ἰσραὴλ μέσα του τὴν παράδοση αὐτῆς, καὶ δὲ θέλησε νὰ θεωρήσει ἄξιο τῆς γενναίας καρδιᾶς του καμένας πόλεμο ἀπ' ὅσους ἔχουν συνδεθεῖ μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ ἥθικὴ διαιμόρφωση τῆς Εύρωπης.

"Ετοι σημειωθῆκε ἔνα ιμοναδικὸ φαινόμενο στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου, τὸ φαινόμενο ἐνὸς λαοῦ ποὺ πίσω ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀφάνεια τῆς διασπορᾶς του διατήρησε ἔντονη, ὅσο κανένας ἄλλος λαός, τὴ συνοχή του. 'Άλλα πῶς μπορεῖ νὰ γίνει καν σύγκριση μὲ ἄλλους λαούς; 'Η διασπορὰ τοῦ Ἰσραὴλ εἶναι κάτι τὸ καταπληκτικό. 'Ο Στράβων λέει ὅτι στὴν ἐποχὴ τοῦ Σύλλα δὲν ἦταν πόλη ὅπου νὰ μὴν εἶχαν εἰσδύσει οἱ Ἰουδαῖοι. Τί ζητοῦσαν, τόχα, φεύγοντας ἀπὸ τὴν πατρίδα τους; "Εφευγαν οἱ Φοίνικες καὶ οἱ "Ελληνες, ἀλλὰ γιὰ νὰ ίδρυσουν ἀποικίες, γιὰ νὰ κατακτήσουν ἀγοριές, γιὰ νὰ δοξάσουν τὴ μητρόπολη, γιὰ νὰ ἔξαπλωθοῦν στὸν κόσμο. "Άλλο ἡ ἔξαπλωση καὶ ὅλλο ἡ διασπορά. Ποιὸ εἶναι τὸ εἰδικὸ νόημα τῆς ιουδαϊκῆς διασπορᾶς; Κάμποσους, βέβαια, Ἰουδαίους εἶχαν ἐγκαταστήσει ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος καὶ ὁ Πτολεμαῖος ὁ Α' στὴν Ἀλεξάνδρεια ἢ ὁ Ἀντίοχος ὁ Γ', ὁ Μέγας, στὴ Μικρὰ Ἀσία. "Αν ἔξαιρέσουμε, δῆμως, τὶς τέτοιες μετοικεσίες ποὺ ἀνάγονται στὸ θέλημα τῶν κατακτητῶν, ἡ μεγάλη διασπορὰ τοῦ Ἰσραὴλ στὸν κόσμο ὀλόκληρο δὲ βρίσκει τὸ ινόημά της οὔτε στὴ βία καὶ στὴν πληθυσμιακὴ πολιτικὴ τῶν κατακτητῶν, οὔτε στὴν τάση τοῦ Ἰδιου τοῦ Ἰσραὴλ νὰ κατακτήσει τόπους καὶ νὰ ίδρυσει ἀποικίες. Κι' αὐτό, ἀκόμα, τὸ ἐμπορικὸ ἐλατήριο γεννήθηκε ἀργότερα στὴ σκέψη τῶν Ιουδαίων ποὺ ἔφευγαν ἀπὸ τὴν πατρίδα τους ὡς ξεριζωμένοι γεωργοί, κηπουροὶ καὶ χειρώνακτες. Στενὴ ἦταν, βέβαια, ἡ πατρίδα τους, βαρειὰ ἡ δουλεία καὶ ἡ ἱστορικὴ ἀφάνεια στὰ ὅρια τῆς Παλαιοστίνης ἢ καὶ τῆς Μεσοποταμίας. 'Άλλα μήπως ἔφευγαν ἀπὸ τὴ δουλεία καὶ τὴν ἱστορικὴ ἀφάνειας γιὰ νὰ βροῦν τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δόξα; "Εφευγαν, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ φύγουν, ἀδιάφορο ὃν θὰ ζοῦσαν χειρότερα καὶ ὃν θὰ καταντοῦσαν πιὸ ἄσημοι καὶ πιὸ φτωχοί· ἔφευγαν γιὰ νὰ φθάσουν παντοῦ, γιὰ νὰ εἰσδύσουν παντοῦ, γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν τὴν πιὸ ἄδοξη, ἀλλὰ ταινόχρονα τὴν πιὸ μόνιμη καὶ τὴν πιὸ

ἀποτελεσματικὴ διείσδυση ποὺ ἔχει σημειωθεῖ στὸν κόσμο. Καὶ ἔφθασαν παντοῦ. Στὸν Ζ' αἰώνα ιμ. Χ. σημειώνεται ἡ παρουσία τους καὶ σ' αὐτὴ τὴν Ἀγγλία. Καὶ ὁ λαὸς αὐτὸς ποὺ κατάφερε νὰ φθάσει καὶ νὰ εἰσδύσῃ παντοῦ, ἥτοι λαὸς ἡττημένος, λαὸς χωρὶς κράτος, λαὸς κατατρεγμένος, λαὸς ποὺ τῆς ψυχῆς του μόνιμος σύντροφος ἥτοι φόβος. Εἶχε, δῆμος, ἡ ψυχή του κ' ἐνεν ἄλλο μόνιμο σύντροφο: τὸ λόγο τῶν προφητῶν. Ἡ πειθαρχία καὶ ὑποταγὴ τῶν Ἰουδαίων στὸ λόγο τῶν προφητῶν ἥτοι ἡ μεγάλη τους δύναμη.

Οἱ προφῆτες τοῦ Ἰσραὴλ, παιδεύοντας τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ τους, θαιρρούσαι τοῖς διατάξεις ποὺ θὰ κρατοῦσαι μόνο δέκα ἢ ἑκατὸν ἢ διακόσια χρόνια. Κι' ὅμως, οἱ δοκιμασίες κράτησαν ἐπάνω ἀπὸ δυὸ χιλιάδες χρόνια. Καὶ τὸ ἔργο τῶν προφητῶν κράτησε ἄλλο τάσο. Τὸ φαινόμενο εἶναι θαυμαστό. Τὰ λόγια τοῦ Ἱερεμία, ποὺ μνημεύσαμε παιραπόνω, εἰπώθηκαν μὲ ἀφορμὴ μιὰ ταπείνωση καὶ μετοικεσία πού, ἀν συγκριθεῖ μὲ δσας ἥρθαν ὀργάτερα, ἥτοι μιὰ παιροδικὴ περιπέτεια. Κι' ὅμως, εἰπώθηκαν οὔσιαστικὰ — τὸ προαισθάνθηκε τάχα ὁ μεγάλος ποιητὴς τῶν θρήνων; — γιὰ τὴ μεγάλη διασπορὰ ποὺ κράτησε περισσότερο ἀπὸ εἴκοσι αἰώνες. Ἡ ἀντοχὴ τοῦ Ἰσραὴλ μαρτυρεῖ ἀμεσαὶ γιὰ τὴν ἀντοχὴ τοῦ λόγου τῶν προφητῶν. Οἱ προφῆτες δὲν προφήτευσαν, ἀλλὰ ἔδρασαν κ' ἡ δράση τους φθάνει ὡς τὶς μέρες μας. Εἶναι πολὺ μεγάλη ἡ σημασία τοῦ λόγου, τοῦ ἀληθινοῦ καὶ τοῦ μεγάλου εἶναι δραστικώτερη ἀπὸ τὴ μεγαλύτερη ἱστορικὴ πράξη. Καμιὰ μάχη καὶ ικανένα πολίτευμα δὲν ἔξασφάλισαν τὴ ζωὴ ἐνὸς λαοῦ γιὰ χιλιάδες χρόνια· οὔτε ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνος, οὔτε ἡ res-publica. Μόνον ὁ λόγος, ἐκεῖνος ποὺ ἐπήγασε ἀπὸ τὴ θλίψη τῶν προφητῶν, ἀπὸ τὴ δημιουργικὴ θλίψη μεγάλων φίλων τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων, μποροῦσε νὰ πλάσει τὶς ψυχικὲς δυνάμεις ποὺ ἔξασφάλισαν στὸν Ἰσραὴλ τὴν ἐπιβίωσή του ὡς τὶς μέρες μας.

5.—Ναί, οὔτε ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνος, οὔτε αὐτὴ δὲν ἀνοιξε τὸ δρόμο ἐνὸς λαοῦ γιὰ χιλιάδες χρόνια. Κι' αὐτὴ ὀκόμα ἡ πολυθρύλητη νίκη μποροῦσε ν' ἀκυρωθεῖ στὴ Σαλαμῖνα ἢ στὶς Πλαταιές — κ' οἱ μεγαλύτερες πολεμικὲς νίκες χρειάζονται πάντας καινούργιες νίκες γιὰ νὰ ἐπικυρωθοῦν — ἀν δὲ νικοῦσσον οἱ "Ελληνες καὶ στὴ Σαλαμῖνα καὶ στὶς Πλαταιές. Ἄλλα καὶ

οἱ τρεῖς αὐτὲς νίκες, μικρότερες ἀπὸ πολλὰς νίκες τοῦ Ἀλεξάνδρου ἢ τοῦ Ἀννίβα ἢ τοῦ Βοναπάρτη, δὲν ἥταν, ὡς στρατιωτικὰ ἴστορικὰ γεγονότα, παρὰ μόνο τὰ ἔξωτερικὰ συμπτώματα ἐνὸς μεγάλου ἥθικοῦ γεγονότος ποὺ μ' αὐτὸ ἀκριβῶς χωράχθηκε διδρόμιος τῆς ἴστορίας. Τὸ μεγάλο ἥθικὸ γεγονός βρίσκεται ἀνάγλυφο σὲ μιὰ λεπτομέρεια ποὺ εἶναι σημαντικώτερη καὶ ἀπ' αὐτὲς τὶς μάχες ποὺ κερδήθηκαν: πλάι στὸν Ἀριστείδη πολεμοῦσε ὁ Αἰσχύλος, ὅπως ἀργότερα — σὲ μάχες ὅλλες, λιγότερο ἔνδοξες — πλάι στὸν Ἀλκιβιάδη πολεμοῦσε ὁ Σωκράτης. Καὶ τί ἥταν, τάχα, ὁ Αἰσχύλος καὶ ὁ Σωκράτης; Μήπως ἥταν ἥγεμονες ἢ στρατηγαί; "Οχι, δὲν ἥταν παρὰ μόνο στρατιώτες· κι' ὅμως δὲν ἥταν ἀνώνυμοι. Γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἴστορία τοῦ κόσμου, ἐνοιας εὔποτρίδης σὰν τὸν Αἰσχύλο ἥταν ἀπλὸς πολεμιστής, κ' ἐνοιας μικροαστὸς στρατιώτης σὰν τὸν Σωκράτη, τὸ γιὸ τῆς μαμμῆς, δὲν ἥταν ἀνώνυμος. Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι τεράστιο στὴν ἥθική του σημαισία. Μιὰ μικρὴ λεπτομέρεια ἔγινε ὁ μεγάλος νόμος τῆς ἴστορίας. Στὴν Ἑλλάδα ἔποιψον γιὰ πρώτη φορὰ οἱ ἀνθρωποὶ ν' ἀποτελοῦν μᾶζες. Κι' ἀπὸ τότε ἀρχίζει ὁ μεγάλος ἀγώνας ἀνάμεσα στὰ ἄτομα καὶ στὶς μᾶζες. "Ενοιας ἀγώνας σκληρός, ὀδυνηρός, ποὺ κρατάει ὡς τὶς μέρες μας καὶ ποὺ μπήκε Ἰσως, στὸν αἰώνα μας, στὴν πιὸ δραματικὴ παγκόσμια φάση του.

Καὶ πρὶν ἀπὸ τοὺς "Ἑλληνες — ἡ παράλληλαι μ' αὐτοὺς — πρόσωλαν, βέβαια, ἰσχυρὲς φυσιογνωμίες ἀνδρῶν ποὺ ξεχώρισαν ἀπὸ τὴ μάζα. Ὡστόσο, ἡ μάζα ἔμενε, ὡς φυσικὴ δύναμη, ὄθικτη καὶ ἀτόφια. Οἱ ἰσχυροὶ τὴ χρησιμοποιούσαν ἦ ὑπηρετούσαν τὶς βιολογικὲς ροπές της, τὴν τραβοῦσαν μαζί τους σ' ἐπιδρομὲς καὶ σὲ ἄδηλες μετασταθμεύσεις, σὲ μάχες πού, εἴτε κερδίζονταν εἴτε χάνονταν, δὲν εἶχαν γιὰ τὴ μάζα κανένα ἴστορικὸ ιόημα. Ὁ Αἰσχύλος, ἀντίθετα, καὶ ὁ Σωκράτης ἥταν στρατιώτες, μονάδες μὲσα στὴ μάζα, σὲ μιὰ μάζα ποὺ γιὰ νὰ δεχθεῖ νὰ προβάλουν μέσα της «μονάδες» εἶχε ἀπλούστατα πάφει νάναι μάζα· ἡ εἶχε ἀρχίσει, ἔστω, νὰ σπάζει ὡς αὐτονόητη καὶ σικοτεινὴ φυσικὴ δύναμη. Αὐτὸ τὸ σπάσιμο, αὐτὸς ὁ σπασμός, ἔγινε ἡ πηγὴ ἐνὸς νέου κόσμου. Καὶ οἱ "Ἑλληνες — αὐτὸ ἥταν, ἐπίσης, πολὺ σημαντικὸ — τὸ κατάλαβαν οἱ Ἰδιοι. Κατάλαβαν ὅτι ξεκίνησαν ἀπ' ὅπου δὲν ξεκίνησε κανένας ὄλλος λαός. Οἱ "Ἑλληνες δὲν ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου, ἀπὸ τὴ «γένεση». Ξεκίνησαν ἀπὸ τὸν ἔαυτό τους, ἀπὸ τὴ συνείδηση. Δὲν ξεκίνησαν ἀπὸ τὸ

«γενηθήτω» τοῦ Θεοῦ· ξεκίνησαν ἀπὸ τὸ «γνῶθι σαυτόν». Δὲν ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν ὄβυσσο καὶ τὸ σκότος, ἀπὸ τὸ «ἀόρατο» καὶ «ἀκαταισκεύαστο». ξεκίνησαν ἀπὸ τὸ ὄρατό, τὸ ἀπτὸ καὶ τὸ φωτεινό, ἀπὸ τὸ γεωγραφικὰ δεδομένο καὶ λογικὰ ἢ αἰσθητικὰ συλληπτό. Ἡ μυθολογία τους δὲν ἥταν πίστη· ἥταν ὄσκηση τοῦ νοῦ, παιδεία. Γι' αὐτὸς καὶ κανένας νομοθέτης τῶν Ἑλλήνων δὲν ἀνέβηκε στὸ ὄρος. Ποιό, ἄλλωστε, μποροῦσε νάναι τὸ κατάλληλο ὄρος γιὰ ν' ἀγεβεῖ δικαιούσης καὶ νὰ παραλάβει ἀπὸ χέριας ἄλλας τὶς πλάκες τῶν ἐντολῶν; Ὁ "Ολυμπος, δεσπόζοντος ἐπόνω σὲ θάλαισσες, σὲ γραφικὰ τοπία καὶ πλούσιες πεδιάδες, δὲν ἔχει καμιάν διμοιότητα μὲ τὸ ὄρος Σινᾶ. Μόνον ὁ Μίνως, στὴ μυθολογικὴ καὶ οὐσιαστικὰ προελληνικὴ Κρήτη, ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸν Πλάστωνας καὶ τὸν Στράβωνα «ἀναβαίνων ἐπὶ τὸ ἄντρον τοῦ Διός, καὶ παιρ' ἐκείνου τὸ προστάγματα λαμβάνων, καὶ παραικομίζων εἰς τοὺς ἀνθρώπους». Κι' αὐτὸς ὀκόμαι δικούργος ποὺ ἡ ὑπόστασή του ἔγγίζει τὰ ὄρια τοῦ μυθολογικοῦ προσώπου, δὲν ἀνέβηκε σὲ ιορυφὲς βουνῶν καὶ σὲ ἄντρα, ὅλλα πῆγε στὴν Κρήτη καὶ στὴν Αἴγυπτο γιὰ μὲν μελετῆσει τὰ πολιτεύματα, πῆγε στὴ Μικρὰ Ἀσία ἢ στὴ Χίο καὶ παράλαβε ἀπὸ τὰ ἔπη τοῦ Ὁμήρου δια κομμάτια ἥταν πολιτικὰ καὶ παιδιγωγικὰ χρήσιμα, καὶ προτιμῶντας, ὅπως λέει ὁ Πλούτορχος, τὴ δικαιοσύνη ἀπὸ τὴ βασιλεία — γιατὶ ἡ ὄρετὴ «οὔτω μέγαν ἐποίησεν (αὐτὸν) ὥστε βασιλείας κοταφρονῆσαι» — ἐνομοθέτησε ὡς «ἰδιώτης». Ἔτσι καὶ διὰ Σόλων ὡς πολίτης ἐνομοθέτησε, ὅχι ὡς προφήτης· ὡς ἄρχων μὲ περιορισμένη θητεία, ὡς δημόσιος λειτουργὸς ποὺ ἀνήκε μόλιςτα στὴ μεσαία τάξη· «ἥν δ' ὁ Σόλων», λέει ὁ Ἀριστοτέλης, «τῇ μὲν φύσει καὶ τῇ δόξῃ τῶν πρώτων, τῇ δ' οὐσίᾳ καὶ τοῖς πράγμασι τῶν μέσων». Ὁ Σόλων δὲ χρειάστηκε κάν νὰ χρησιμοποιήσει τὰ τεχνάσματα τοῦ Λυκούργου πού, ὅπως λέει ὁ Στράβων — καὶ ἡ φήμη αὐτὴ ἀνάγεται στὸν Ἡρόδοτο — «ἐπενθάνετο παιρὸς τῆς Πυθίας δι προσήκει παραγγέλλειν τοῖς Λαοκεδαιμονίοις». Ὁ Σόλων ἥταν πολιτικός, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ πολιτικοὶ τῶν ἡμερῶν μας. Οἱ "Ἑλλήνες καθιέρωσαν τὸν ἀνθρωπὸ ὡς αὐθύπαιρκτη μοιάδα ζωῆς, πέρα καὶ ὅπ' αὐτοὺς ὀκόμαι τοὺς δεσμοὺς τοῦ αἵματος ποὺ μπῆκαν σὲ δεύτερῃ γραιμμῇ· τὸν καιθιέρωσαν ὡς ὄτομο, ὡς φίλο, ὡς πολίτη. Τὸ καιρμί τους ὄσκηθηκε γυμνὸ στὸ στίβο, καὶ τὸ πνεῦμα τους ἀκιάλυπτο στὸ διάλογο καὶ στὴν ἀγορά, στὴ φιλία καὶ στὴν πολιτεία.

6.—'Η συνείδηση ποὺ εἶχαν οἱ "Ελληνες ὅτι ξεχώριζαν ἀπὸ τοὺς βαρβάρους καὶ ὅτι ἄνοιγαν στὴν ἱστορία ἐναν καινούργιο δρόμο, τὸν πρῶτο καθαυτὸ «ἱστορικὸ» δρόμο, ποὺς ἔκαμε νῦναι αἰσιόδοξοι, θετικοί, ἔντονα ἐγκόσμιοι. Στὸ δρόμο ποὺ ἄνοιξαν, ἀναικόλυταν οἱ "Ελληνες κάθε μέρα κι' ἀπὸ ἕνα νέο τοπίο τῆς Φυχῆς, κι' ἀπὸ μιὰ νέα ἰκανότητα ἥ δύμορφιὰ τοῦ κορμοῦ. "Ενας θεμιτὸ αἴσθημας ἐγκόσμιας ὑπεροχῆς — καμιὰ φορά, ὅμως, καὶ ὑπεροφίας — τοὺς ἔκαμε γιὰ δυὸ - τρεῖς αἰῶνες, ὅσες κι' ἄγ τῆται οἱ ἴστορικές τους ἀντιξοότητες, νὰ μὴν ἀμφιβάλλουν γιὰ τὸ μέλλον, μὰ μὴν τρομάζουν ἀπὸ τὸ ἄγνωστο, νὰ μὴν αἴσθανονται τὴν ἀνάγκη καμιᾶς παρηγοριᾶς ἥ μυστικῆς ἐπαγγελίαις. Καὶ τὸ θαυμαστὸ εἶναι ὅτι, ὅπως δὲν τοὺς τρόμαζαν τὰ ἐπόμενα στάδια τῆς ἴστορίας, ἔτσι δὲν τοὺς τρόμαζαν καὶ τὰ στάδια τῆς ἀτομικῆς τους μοίρας μετὰ τὸ θάνατο, πέρ' ἀπὸ τὴν ἐγκόσμια ζωή. Τοὺς ὀρικοῦσε ἥ ἐγκόσμια ἀθανασία, νὰ μείνει ἀθανατο τ' ὄνομά τους, νὰ μείνουν ἀθανατα τὰ ἔργα τους. 'Η μετάβοση τῶν ψυχῶν στὸν "Αδη ἥται γιὰ τὸν "Ελληνα — γιὰ τὸν κλασικὸν "Ελληνα ποὺ εἶχε ἀσκήσει τὸ νοῦ του στὸ πρόβλημα τοῦ ἀνθρώπου — μῦθος ἥ θεωρία δὲν ἥται πίστη, δὲν ἥται αἴσθημα.

'Ο «Φαίδων» τοῦ Πλάτωνος καθρεφτίζει καθαρότατος αὐτὴ τὴν ἄνετη μυθολογικὴ καὶ θεωρητικὴ στάση ἀπέναντι τοῦ θανάτου. Μ' ὅλη τὴ διαλεκτικὴ εὔκρινεια τῶν συλλογισμῶν ποὺ ἐπάνω τους βασίσθηκε ἥ θεωρία γιὰ τὸ «ἀθανατον» καὶ «ἀνώλεθρον» τῆς Φυχῆς, ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης — ὁ τεχνίτης ποὺ ἐπλασε διαλεκτικὰ τὴ θεωρία αὐτὴ — δίνει δίκιο στὸν Σιμμία ποὺ δύμολογεῖ ὅτι ἀναγκάζεται «ἀπιστίαιν ἔτι ἔχειν» μέσα του γιὰ ὅσα εἶχαν λεχθεῖ. Στὸν «Φαίδων», ὅπου ὑπάρχει ἥ φράση αὐτὴ τοῦ Σιμμία, δὲ μιλάει μόνον ὁ Σωκράτης πρὶν πιεῖ τὸ κώνειο· δὲ μιλάει μόνον ὁ Πλάτων πού, σχεδιάζοντας ὄλλους διαλόγους — τὴν «Πολιτείο» καὶ τὸν «Φαίδρο», τὸν «Τίμαιο» καὶ τοὺς «Νόμους» — κρατάει γιὰ τὸν ἐσωτὸ του τὸ δικαίωμα νὰ ἐπανεξετάσει τὰν κοσμολογικὸ μῦθο του ὡς παιδαγωγικὸ γύμνασμα. Στὸν «Φαίδων» μιλάει ὁ "Ελλην τοῦ Ε' αἰῶνα π.Χ., στὸ ἄνοιγμα ἀκριβῶς τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα (ἄν πάρουμε ὡς βάση τὸ σκηνικὸ τοῦ διαλόγου) ἥ διέκαι ὡς δεκαπέντε χρόνια ἀργότερα (ἄν πάρουμε ὡς βάση τὴ χρονολογία τῆς συγγραφῆς του). Καὶ χαρακτηριστικὴ — βαθύτατα χαρακτηριστικὴ — γιὰ τὸν "Ελ-

ληναὶ τῆς ἐποχῆς ἔκείνης εἶναι ἡ λέξη «ἀπιστία» ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Σιμμίας, μιὰ λέξη ποὺ ὀναίρει ὅτι ἀκριβῶς προύποθέτει ἡ πίστη. ‘Ἡ λογικὴ δυσπιστία, ἡ ἀμφιβολία γιὰ τὴν τυπικὴ ὄρθοτηταὶ λογικῶν συλλογισμῶν, εἶναι γιὰ τὸν “Ἐλληναὶ ἀμόνος” δράμος ποὺ ὀδηγεῖ στὴ βεβαιότητα. Κι’ αὐτὴν ἀκόμα τὴ βεβαιότητα γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῶν ψυχῶν μετὰ τὸ θάνατο, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐγκόσμια ἀναβίωσή τους, δὲν τὴν ἀντλοῦν οἱ “Ἐλληνες τῆς κλασικῆς περιόδου (μ’ ὅλλα λόγια: οἱ καθαυτὸς “Ἐλληνες) οὔτε ἀπὸ τὴ μυθολογία, οὔτε ἀπὸ τὶς μυστηριακὲς ρήσεις, οὔτε ἀπὸ τὰ δόγματα τῶν Ὀρφικῶν καὶ τὶς διδαισκαλίες τῶν Πυθαγορείων, ὅλλα τὴν ἀντλοῦν ὅπὸ τὴν καθαρὰ λογικὴ ὑπερηφίαση τῆς ἀμφιβολίας, τῆς ἀπιστίας. Τὸ ψυχικό τους καθεστώς εἶναι ἡ ἀμφιβολία, ὅχι ἡ βεβαιότητα, κι’ ἀκόμα λιγότερο ἡ πίστη. Δὲν τὸ λέει, τάχα, ὁ Κέβης στὸν Σωκράτη; ‘Ο Κέβης λέει: «...τὰ δὲ περὶ τῆς ψυχῆς πολλὴν ἀπιστίαν παρέχει τοῖς ἀνθρώποις μή, ἐπειδὴν ἀπαλλαγῇ τοῦ σώματος, οὐδαμῶς ἔτι ἥ, ὅλλ’ ἔκείνη τῇ ἡμέρᾳ διαφθείρηται τε καὶ ἀπολλύηται ἥ ὃν δὲ ἀνθρωπος ἀποθνήσκῃ». Καὶ ὁ Σωκράτης, γιὰ νὰ ὑπερνικήσει τὴν ἀπιστίαν αὐτὴ τῶν πολλῶν ποὺ τὴ διερμηνεύει στὸν «Φαίδωνα» ὁ Κέβης, καταφεύγει σὲ μιὰν ὄλοκληρη σειρὰ λογικῶν συλλογισμῶν· δὲ μιλάει οὔτε αὐτὸς σὰν πιστός, ὅλλα μιλάει σὰν ἀγθρωπος ποὺ συμμερίζεται τὴ δυσπιστία καὶ ποὺ μοιάχει προσπαθεῖ νὰ τὴν διγτυμετωπίσει λογικά. Καὶ καταλήγει ὁ Σωκράτης νὰ θεμελιώνει τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς σ’ ἓνα συλλογισμὸ ποὺ σχεδὸν τυπικὰ λογικὸς — θᾶλεγα, μάλιστα, «γραμματικὸς» — ἐμφανίζει τὴ σχέση μεταξὺ ζωῆς καὶ θανάτου σὰν ἀπόλυτα ἀνάλογη μὲ τὴ σχέση μεταξὺ τοῦ «ἄρτιου» καὶ τοῦ «ἀνάρτιου» ἀριθμοῦ, δηλαδὴ σὰ μιὰ σχέση ποὺ ἡ ἀναιλογική της ἐφαρμογὴ ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα, ὅτι, ὅπως τὸ ἄρτιο γεννάει τὸ ἀνάρτιο καὶ τὸ ἀνάρτιο τὸ ἄρτιο, ἔτσι ὅχι μόνον ἡ ζωὴ γεννάει τὸ θάνατο, ὅλλα καὶ ὁ θάνατος τὴ ζωή, τὴ νέα ζωή, μιὰ νέα ἐπιστροφὴ τῆς ψυχῆς στὴν ἐγκόσμια ζωή.

‘Αλλὰ κ’ ἔκαπτὸ περίπου χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Σωκράτη, ὁ ‘Ηράκλειτος, παίζοντας ἕνα πιὸ μυστικὸ παιχνίδι μὲ τὶς μεγάλες αὐτὲς ἔννοιες, ἔλεγε: «Ἀθάνατοι θνητοί, θνητοὶ ἀθάνατοι, ζῶντες τὸν ἔκείνων θάνατον, τὸν δὲ ἔκείνων βίον τεθνεῶτες». ‘Ανήκει, τάχα, ἡ φράση αὐτὴ τοῦ ‘Ηράκλειτου σ’ ἔκείνες ποὺ καταλάβαινε ὁ Σωκράτης ἥ σ’ ἔκείνες ποὺ δὲν καταλάβαινε καὶ

πού, ὅπως λένε ὅτι εἶτε κάποτε στὸν Εὔριπίδη, ἔχουν ἀνάγκη, γιὰ νὰ ἔξερευνθεῖ τὸ βάθος τους, «Δηλίου κολυμβητοῦ»; Ἡ φράση τοῦ Ἡράκλειτου, ἔστω κι' ὃν δὲν τὴν κατάλαβε ὁ Σωκράτης, ἀνήκει, παρὰ τὸν κάπως «μυστικό» της τόνο, στὴν κατηγορία τῶν φράσεων καὶ τῶν συλλογισμῶν ποὺ χρησιμοποιεῖ κι' ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης. Ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο — καὶ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο — ὀρχίζει τὸ λογικὸ παιχνίδι τῶν λέξεων καὶ ἐννοιῶν ποὺ ἔχει ὡς πηγή του τὴν ἀμφιβολία καὶ τὴν ἀπιστία. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὸν Ἡράκλειτο ἀνάγεται ἡ φιλοσοφία τῶν Στωϊκῶν ποὺ δὲν ἔχει σχεδὸν κανένας θρησκευτικὸ καὶ μεταφυσικὸ χαρακτήρας καὶ πού, χρησιμοποιώντας τὴ λέξη «θεὸς» μονάχαι συμβοτικά, εἶναι προσανατολισμένη στὴν ἐγκόσμια στάση καὶ πράξη τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων εἶναι ἀπὸ τοὺς λίγους ποὺ σκέφθηκαν ν' ἀντιδράσουν στὴν ἀμφιβολία γιὰ τὰ αἰώνια καὶ γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲ θέλησε ν' ἀντιδράσει. Κι' ὁ Ἐπίκουρος ἀρνήθηκε βίαια τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Καὶ τὴν ἀρνήθηκε — ἐδῶ βρίσκεται ἡ πιὸ περίεργη στραφὴ τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος — γιὰ νὰ δῶσαι ἀκριβῶς ἀξίας καὶ περιεχόμενο στὴν ἐφήμερη ἐγκόσμιας ζωῆς. Ἀλλὰ κι' αὐτοὶ οἱ Σωκράτης καὶ Πλάτων ποὺ βεβαιώνονται καὶ μᾶς βεβαιώνουν γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, φθάνουν στὴ βεβαιότητα (στὴν «ἐπιστημονικὴ» βεβαιότητα, ὅχι στὴν πίστη), ἀντικρούοντας λογικὰ τὴν ἀπιστία, ὅραιξεκινῶνταις ἀπὸ τὴν ἀπιστία, ἀπὸ τὴν ἀμφιβολία, ἀπὸ κάποια βασικὴ στὸν "Ελληνικὸ ἀδιαφορίας γιὰ καθετὶ ποὺ δὲν εἶναι ἐγκόσμιο, ἀπτό, πεπεραισμένο.

7.—Κι' ὅμως, αὐτοὶ οἱ «ἀπιστοί», οἱ δύσπιστοι, οἱ γεμάτοι ἀμφιβολίες γιὰ δσα δὲν εἶναι πρόσκαιρας καὶ παιροδικά, αὐτοὶ οἱ λίγο ἥ πολὺ ἀδιάφοροι γιὰ τὴν τύχη τους μετὰ τὸ θάνατο, πέρ' ἀπὸ τὸν ικόσιμο τὸν δραστό, ἔδειξαν τὴν πιὸ μεγάλη αἰσιοδοξία, μιὰ πρωτόφαντη ἱστορικὴ θετικότητα, ἔχτισιαν, ἐπλασταν, ὁμόρφηγαν τὸν κόσμο, πολέμησαν ὅχι μόνον ὡς ἀγέλες καὶ μᾶζες, ἀλλὰ ὡς ὑπεύθυνα ὅπομα, ξεχώρισαν τὸν ἐαυτό τους ὑπερήφανας ἀπὸ τοὺς βαιρούρους, θεμέλιωσαν τὴν ἐπιστήμη, πρετοίμασαν τὶς πιὸ μεγάλες ἐπιστημονικὲς διαπιστώσεις καὶ ἐφευρέσεις, προδικάζονταις μάλιστα κάμποσες ὅπ' αὐτὲς μὲ τὴν ἀπαράμιλλῃ διαίσθησή τους ἥ μὲ τὴν προγνωστικὴ λογικὴ τους διαύγεια, στάθηκαν πρῶτοι σ' ὅλα (σ' ὅλα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πί-

στη), ὀνικάκλυψαν ὡς συνειδητὸ μέσα τους βίωμαι τὴν κοινωνία, τὴν πολιτεία, τὴ δημοκρατία, ἔκαιμαν δυνατὴ τὴν ἱστορία ὅπως τὴν ξέρουμε καὶ τὴ ζοῦμε ὡς τὰ σήμερα, δηλαδὴ τὴν ἱστορία ὡς δυναμικὴ ικατάκτηση ὅλο καὶ πιὸ πολλῶν, ὅλο πιὸ νέων μορφῶν καὶ περιεχομένων ζωῆς. "Ισως μά̄πρεπε νὰ ρθεῖ ἀπὸ τοὺς δύσπιστους, ἀπ' ὅσους ἀδιαφοροῦσαν γιὰ ὅ,τι δὲν εἶναι ἐγκόσμιο, ἢ πρώτη μεγάλῃ ὕβριση πρὸς τὰ ἐγκόσμια. Δὲν εἶναι, ὅμως, κι' αὐτὸ κάπως περίεργο; 'Η ἀδιαφορία γιὰ δσα εἶναι πέρ' ἀπὸ τὸ θάνατο, ἢ δυσπιστία πρὸς τὰ αἰώνια, ἔκαιμε ἄλλους λαοὺς — ἀσιατικοὺς — νὰ κυριευθοῦν ἀπὸ μιὰν ἔντονη ἀπόθεια καὶ γιὰ τὰ ἐγκόσμια, γιὰ τὴ ζωή, γιὰ δσα εἶναι πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο. Θὰ σταθῶ λίγο στὸ πρόβλημα τοῦτο. Πρέπει νὰ δοῦμε πῶς καὶ γιατί ἢ ἀδιαφορία γιὰ δσα εἶναι πέρ' ἀπὸ τὸ θάνατο προκάλεσε ἄλλα ἀποτελέσματα στὴν 'Ελλάδα καὶ ὄλλα στὴν 'Ανοστολή.

Ο κατακτητὴς 'Αλέξανδρος, ὁ μαθητὴς τοῦ 'Αριστοτέλη, ἀντίκρυσε τὴ σοφία τῶν 'Ινδῶν στὸ πρόσωπο τῶν δέκας «γυμνοσοφιστῶν». Ο νεαρὸς καὶ ὑπερήφανος νικητὴς ποὺ λίγο πρὶν εἶχε φανεῖ μεγαλόψυχος στὸν ἡττημένο γενναῖο Πῶρο, θὰ πίστεψε ἵσως ὅτι, αἰχμαλωτίζοντας τοὺς δέκα Βραχμάνες, εἶχε αἰχμαλωτίσει καὶ τὸ πνεῦμα τῆς 'Ασίας. 'Ωστόσο, τὸ πνεῦμα αὐτὸ δὲν κατάφεροι ἢ δὲ θέλησαν οἱ "Ελληνες — σωστότερα: δὲν ἔπρεπε — νὰ τὸ συλλάβουν. Λένε ὅτι ὁ Πυθαγόρας τὸ εἶχε γνωρίσει καὶ ἀφομοιώσει, ἀλλὰ ἢ τέτοια φήμη στηρίζεται στὸ μῦθο. Ο Διόδωρος (ὁ Σικελιώτης), ὁ Στράβων καὶ ὁ 'Αρριανὸς πού, μιλῶντας γιὰ τοὺς 'Ινδούς, βασίσθηκαν στὰ «'Ινδικὸν» τοῦ ἱστορικοῦ Μεγασθένη, δὲν πλησιάζουν διόλου ἢ πλησιάζουν ἐλάχιστα τὸ πνεῦμα τῶν 'Ινδῶν. "Αν βασισθοῦμε στὸν Στράβωνα, οἱ Βραχμάνες πίστευαν — σὰ νάχαι μαθητεύσει πλάϊ στὸν Πλάτωνα — ὅτι ὁ θάνατος εἶναι «γένεσις εἰς τὸν δύντως βίον καὶ τὸν εὔδαιμονα τοῖς φιλοσοφήσασι». Οἱ ἀπαντήσεις τῶν γυμνοσοφιστῶν στὸν 'Αλέξανδρο πού, στηριγμένος σὲ κάποιαν ἀπὸ τὶς χαμένες πηγές, ἔχει διασώσει ὁ Πλούταρχος, προχωροῦν κάπως περισσότερο στὸ παιράξενο βάθος — ἢ στὸ μεγάλο κενὸ — τῆς ἀσιατικῆς ψυχῆς. «'Ο μὲν οὖν πρῶτος ἐρωτηθείς, πότερον οἴεται τοὺς ζῶντας εἶναι πλείονας ἢ τοὺς τεθνηκότας, ἔφη τοὺς ζῶντας· οὐκέτι γὰρ εἶναι τοὺς τεθνηκότας». 'Ακούγοντας τὴν ἀπάντηση αὐτῆ, θὰ συμφώνησε ἵσως μέσα του ὁ μαθητὴς τοῦ 'Αριστοτέλη,

ἀλλὰ θὰ προτιμοῦσε νὰ μὴν ἀκούσει διατυπωμένα τόσο κατηγορηματικά ὅσα καὶ ὁ ἕδιος, πιορὰ τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὸν Ἡροικλῆ, ὅροι ἀπὸ τὸν Δία, ὑποψιαζόταν. 'Ο γυμνοσοφιστὴς ἦταν ἀπαθῆς, ἐνῶ ὁ Ἀλέξανδρος ἦταν ὄντης υγιός. Καὶ ὃν οἱ γυμνοσοφιστὲς ἦταν μονάχαι μιὰς βραχμανικῆς αἵρεσης, ὡστόσο στὴν αἵρεση αὐτὴ καθρεφτιζόταν ἡ διάχυτη γενικὴ ἀπόθεια τῆς Ἀνατολῆς ἀπέναντι τοῦ θανάτου ποὺ δργανική της συνάρτηση ἦταν καὶ ἡ ἀπόθεια ἀπέναντι τῆς ζωῆς.

'Η βουδιστικὴ ἀπόθεια καὶ τὸ «μὴ πράττειν» τοῦ Λαοτσὲ εἶναι ἡ βούσικὴ στάση τῆς Ἀνατολῆς. 'Ο Λαοτσὲ ποὺ ἦταν λίγο ὀρχαιότερος ἀπὸ τὸν Κομφούκιο καὶ ἀπὸ τὸν Βούδδα (κ' οἱ τρεῖς ἔχοσαν στὸν Ι' αἰώνα π. Χ.) ὀφριέται ὅχι μόνο τὴ δράση ἀλλὰ καὶ τὴ γνῶση, θεωρεῖ τὸ «μὴ πράττειν» ὡς τὴν πιὸ ἄξια διαγωγὴ κ' ἐκείνων ἀκόμα ποὺ διευθύνουν λοιούς, καὶ λέει χαρακτηριστικώτατα γιὰ τὸ «κιράτος»: «ὁ δράστης τὸ καταστρέφει καὶ ὁ κατακτητὴς τὸ χάνει». Καὶ ὃν ὁ Λαοτσὲ στρέφεται καπως καὶ πρὸς τὴν αἰωνιότητα, λέγονταις ὅμως ταυτόχροναι ὅτι εἴμαστε ὄνογκασμένοι· νὰ τὴν ἀγνοοῦμε («τὸ πνεῦμα ποὺ μποροῦμε νὰ ἐκφράσουμε δὲν εἶναι τὸ αἰώνιο πνεῦμα· τὸ ὄνομα ποὺ μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε δὲν εἶναι τὸ αἰώνιο ὄνομα»), ὃν ὁ Βραχμανισμὸς στὶς Ἰνδίες μιλάει μάλιστα εἰδικώτερα γιὰ τὸ Θεό, ὁ Βούδδας ποὺ ἡ διδασκαλία του ἔγινε ἡ ἐπικρατέστερη πίστη καὶ θρησκεία τῆς Ἀπωλείας, φθάνει, ὄναμορφωντας τὴ βραχμανικὴ θρησκεία, στὴν ἄριηση τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας, φθάνει μὲ τὴ γνῶση (ποὺ ὁ Λαοτσὲ μισοῦσε) στὴν πιὸ μεταφυσικὴ ἀπόθεια, ζητάει ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο οὔτε νὰ θέλει οὔτε νὰ μὴ θέλει νὰ πεθάνει, ὀφιωτείαι νὰ προσδιορίσει τὸ περιεχόμενο τοῦ Νιρβάνα (ἀφίνοντας, ὡστόσο, νὰ ὑπονοηθεῖ ὅτι εἶναι τὸ μηδέν), καταδικάζει κάθε θέληση καὶ κάθε ἐπιθυμία (σ' αὐτὸν συμβαδίζει μὲ τὸν Λαοτσὲ) καὶ ἀφανίζει ἔτσι τὴν ἕδια τὴ βάση τῆς ιστορίας. Τὸ στατικὸ ιστορικὸ καθεστώς τῆς Ἀνατολῆς εἶναι συνάρτηση αὐτοῦ τοῦ διανοητικοῦ καὶ φυχικοῦ καθεστώτος ποὺ ἀποκρυπτάλλωσε ὁ Βουδδισμός, αὐτὴ ἡ πιὸ ἀθρησκη θρησκεία τοῦ κόσμου. Δὲν ἔλειψαν, βέβαια, καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ γεγονότα πολεμικὰ καὶ πολιτικά. 'Ωστόσο, κανένα ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτὰ (σχεδὸν ὡς τὶς ὀρχὲς τοῦ αἰώνα μας) δὲ σημειώνει μιὰν «ιστορικὴ ἐξέλιξη», στὴ δυτικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου. Τὰ πιὸ πολλά, ὄλλωστε, ἀπὸ τὰ γεγονότα αὐτὰ δὲν ὄφει-

λονται στην πρωτοβουλία των Ἰνδῶν καὶ τῶν Κινέζων, ὅλλα τὰ προκάλεσαν οἱ εἰσβολὲς τῶν Τατάρων καὶ τῶν Μογγόλων.

"Ἄσθεσω, λοιπόν, τώρα τὸ ἔρώτημα: Πῶς, στὴν Ἐλλάδα, ἡ ἀμφιβολία καὶ ἡ σχετικὴ ἀδιαφορία γιὰ τὰ αἰώνια, γιὰ ὅσα βρίσκονται πέρ' ἀπὸ τὴν ζωὴν, δὲν ὄδηγησε (ὅπως ὄδηγησε τοὺς Ἰνδοὺς καὶ τοὺς Κινέζους) σὲ μιὰν ἀντίστοιχη ἀδιαφορία γιὰ τὴν ζωὴν καὶ τὴν ιστορικὴν δράση; "Υπάρχει κόπτοια ἀπόχρωση στὶς ἀμφιβολίες καὶ ἀδιαφορίες τῶν Ἐλλήνων πού, ὅσο κι' ἀν εἶναι μάνιο μιὰ λεπτὴ ἀπόχρωση, ἥταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ ξεχωρίσει ριζικὰ τοὺς Ἐλληνες ἀπὸ τοὺς Ἰνδοὺς καὶ τοὺς Κινέζους, γιὰ νὰ θεμελιώσει μάλιστα τελεσίδικα τὴν διάκριση ἀνάμεσα στὴ Δύση καὶ στὴν Ἀνατολή. Στὶς λεπτὲς ἀκριβῶς ἀποχρώσεις ὑπάρχουν οἱ μεγάλες καὶ οὐσιαστικὲς διαφορές. Οἱ κλασικοὶ "Ἐλληνες ἀμφιβάλλοντες, δυσπιστοῦσαν, ἀδιαφοροῦσαν γιὰ ὅσα εἴναι πέρ' ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια, ὅλλα δυσπιστοῦσαν καὶ ἀδιαφοροῦσαν μὲ «μέτρο». 'Ο πειρασμὸς τοῦ Νιρβάνα δὲ μποροῦσε νὰ κυριεύσῃ τὸ πνεῦμα τῶν Ἐλλήνων κι' αὐτὴ ἡ ἀδιαφορία ἥταν γιὰ τὸ ἔλληνικὸ πνεῦμα μέθοδος, ὅδος, καὶ ὅχι τέρμα. Οἱ "Ἐλληνες γεννήθηκαν γιὰ νὰ βαδίσουν, ὅχι γιὰ νὰ σταθοῦν ἀκίνητοι μπροστὰ στὸ ἄγνωστο. Τὸ Μηδὲν ἡ τὸ Πᾶν δὲν τοὺς ἐμπόδισε μὰ ἴδουν τὸ «κάτι» καὶ νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ πλόισουν ἔναν κόσμο — ἔναν ἐφήμερο, ἔστω, κόσμο — μέσα στὸ «κάτι» ποὺ εἶναι ἡ ζωὴ. Λένε δτὶ δ Λαοτσὲ ἔχει πνευματικὴ συγγένεια μὲ τὸν Ἡράκλειτο. Κάνουμ λάθος ὅσοι τὸ λένε. 'Ο Ἡράκλειτος, γνωρίζονταις χωρὶς ὅλλο τὸ ἀπόφθεγμα «γνῶθι σαυτὸν» ποὺ ἥταν χαραγμένο στοὺς Δελφούς, στὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, καὶ ποὺ ὀφείλεται στὸν Χείλωνα ἢ στὸν Θολῆ, εἶπε: «Ἀιθρώποισι πᾶσι μέτεστι γινώσκειν ἔωυτοὺς καὶ φρονεῖν». 'Ο Λαοτσὲ ζητάει ν' ἀγνοοῦμε τὸν ἔαυτό μας καὶ νὰ μὴ φρονοῦμε τίποτα. 'Ο Ἡράκλειτος ὅχι μόνο δὲν ἀρνιέται τὴν δράση, ὅλλα θεσπίζει ὡς πηγὴ τοῦ κόσμου τὴν βιαιότερη δράση, τὸν πόλεμο ποὺ δ Λαοτσὲ μισοῦσε. «Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἔστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ὄγθρωπους, τοὺς μὲν διούλους ἔποιησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους». Οὔτε αὐτὸς δ Λιογένης, δ Κυνικός, δὲν ἥταν ἀποιθῆς, ὅλλα μὲ τὸ σκῶμμα του καὶ τὴν προσποιητή του ἀπάθεια ζητοῦσε ν' ἀλλάξει τὴν ικινωνία. Πάθος ἀπάθειας δὲν εἶχε ποτὲ καταλάβει τοὺς "Ἐλληνες, ὅπως εἶχε καταλάβει, ἀκινητώντας τους ιστορικά, τοὺς Ἰνδούς καὶ τοὺς Κινέζους.

Τοὺς "Ελληνες τοὺς ἔσωσε τὸ μέτρο. Μετρημένοι στὶς βεβαιότητές τους, ἥταν μετρημένοι καὶ στὶς ὀμφιβολίες τους. "Αν δὲν ἔφθασαν σὲ «πίστη», δὲν ἔκαιμαν δύμας καὶ τὴν ὀπιστία δόγμα. Τηροῦσαν καὶ τὶς «θρησκευτικὲς» παιραδόσεις τους, ὀσκοῦσαν καὶ τὰ μυστηριακά τους καθήκοντα, ὁρκίζονταν στοὺς θεούς, ἄλλα καὶ ὀμφιβάλλοντες γιὰς ὅλα. "Ετσι ἡ μετρημένη δυσπιστία τους γιὰς τὰ ὑπερκόσμια, ἡ «εὔκρατη» ψυχὴ τους, ἔγινε κίνητρο γιὰς ἐγκόσμια δράση, κι ὅχι ὀφοριμὴ γιὰς ὀδράνεια καὶ ὀπάθεια.

8.—"Ως πότε, δύμας, μποροῦσαν οἱ δύσπιστοι, οἱ φορεῖς τῆς ἔστω μετρημένης δυσπιστίας, νὰ δροῦν ιστορικά, νὰ οἰκοδομοῦν τὴν ιστορία;

Στὸ ἔρῶτημα ποὺ διατυπώνω ὀπαντάει ἡ Ἰδιαὶ ἡ ιστορία. "Η δημιουργικὴ δύναμη τῶν Ἑλλήνων μὲ ἡθικὸ κίνητρο ἡ ψυχικὴ προϋπόθεση τὴν ὀπιστία, τὴν ὀμφιβολία γιὰς τὰ αἰώνια, τὴν ὀδιαφορία (τὴ σχετική, ἔστω, ὀδιαφορία) γιὰς τὰ ὑπερκόσμια, δὲ μποροῦσε νὰ κρατήσει πολύ. "Οσο τὸ αἴσθημα τῆς ὀμφιβολίας καὶ τῆς δυσπιστίας γιὰς ὅσα εἶναι πέρ' ὀπὸ τὴν ἐπίγειας ζωὴ ἥταν νωπὸ καὶ τὸ χαίρονταν οἱ "Ελληνες σὰν ὄνταικτα καὶ ζωηρὰ παιδιά, σήμανε μιὰ δημιουργικὴ κατάφαση τῆς ἐπίγειας ζωῆς καὶ προκαλοῦσε μιὰ πρακτικὰ ὠφέλιμη αἴσθηση ὑπεροχῆς, προκαλοῦσε τὴν ὄμιλλα σ' ὅλα τὰ στάδια τῆς ἐπίγειας δραστηριότητας. "Οταν, δύμας, ὅρχισε νὰ λείπει (ὅπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ Δ' αἰώνω π. Χ.) τὸ αἴσθημα τοῦ νωποῦ καὶ ἡ χαρούμενη παιδικὴ διάθεση, ὅταν, μάλιστα, ὅρχισαν νὰ σημειώνονται οἱ πολεμικὲς καὶ πολιτικὲς δοκιμασίες ποὺ ἐμείωσαν καὶ τὶς θυνατότητες ἐπιτυχίας στὴ σταδιοδρομία τῶν πόλεων καὶ τῶν ὄταρμῶν, τότε ὅρχισε νὰ ἐκδηλώνεται καὶ ἡ ὀριητικὴ πλευρὰ τῆς ὀμφιβολίας καὶ τῆς ὀπιστίας, ὅρχισε νὰ ἐπικρατεῖ ἡ αἴσθηση τοῦ κενοῦ, ἡ ἴδεα τοῦ μόταιου, τοῦ ὀσήμαντου: τοῦ ὀσήμαντου καὶ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θαιμάτου. Τὸ νὰ θεωρεῖς ὀσήμαντη τὴ ζωὴ ἐπειδὴ θεωρεῖς σημαντικὸ τὸ θάνατο, αὐτὸ μπορεῖ νὰ δῶσει (ὅσο κι ὃν φαίνεται ἡ στροφὴ αὐτὴ τοῦ λόγου μου παράδοξη) μεγάλη σημασία καὶ στὴ ζωὴ, μεγάλη ἡθικὴ σημασία. "Απὸ τὸ θάνατο μπορεῖ νὰ δεχθεῖ πολλὰ ἡ ζωὴ. Τὸ νὰ θεωρεῖς δύμας σὰν ικάτι ὀσήμαντο καὶ τὴ ζωὴ καὶ τὸ θάνατο, προεκτείνονταις τὸ μηδὲν τοῦ θαιμάτου καὶ στὴ ζωὴ, τὸ μηδὲν τοῦ ἄγνωστου κόσμου καὶ στὸν κόσμο τὸ γνωστό, αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνει φοβερό. 'Ωστόσο, δὲν πρόλαβε νὰ γίνει φοβερὸ στὴν Ἐλλάδα.